

ОСОБЛИВОСТІ ПРОГРАМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ СТОСУНКІВ У СІМ'ЯХ, ЯКІ ВИХОВУЮТЬ ДІТЕЙ ІЗ КОМПЛЕКСНИМИ ПОРУШЕННЯМИ РОЗВИТКУ

FEATURES OF THE PROGRAM OF PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF CHILD-PARENT RELATIONSHIPS IN FAMILIES RAISING CHILDREN WITH COMPLEX DEVELOPMENTAL DISABILITIES

Стаття присвячена специфіці складання програми психологічного супроводу сімей, які виховують дітей з комплексними порушеннями розвитку, з метою корекції дитячо-батьківських взаємин. Народження дитини з порушеннями здоров'я та розвитку стає для батьків катастрофічною подією. Батьки переживають емоційний, міжособистісний, інформаційний, ескзистенційний, соціальний стрес, що в багатьох випадках призводить до порушення функціонування сім'ї. У теоретико-емпіричних дослідженнях сучасних українських та зарубіжних спеціальних психологів та педагогів розкриті актуальні напрямки корекційної та виховної роботи з дітьми, які мають різні форми дизонтогенезу, а от стосовно психологічної допомоги для батьків та інших членів їх сімей інформації ще недостатньо. Основними особливостями дитячо-батьківських взаємин у сім'ях, які виховують дітей із комплексні порушення розвитку? є: високий рівень авторитарності у їх вихованні, інфантилізація та емоційне нехтування, при цьому діти найчастіше сприймають своє становище в сім'ї як відчужене, відчувають тривогу, пов'язану із внутрішньо-сімейними взаєминами.

При розробці програми корекції дитячо-батьківських взаємин у сім'ях, які виховують дітей із комплексними порушеннями розвитку, було окреслено цілі та завдання програми в цілому та кожного окремого заняття, дано покроковий опис структури програми, розкрито конкретний зміст програми, розроблено процедуру діагностики ефективності психокорекції.

Метою програми психологічного супроводу сімей, які виховують дітей з комплексними порушеннями розвитку? є: моделювання гармонійних дитячо-батьківських стосунків; реконструкція реальних батьківсько-дитячих взаємин.; корекція неадекватних поведінкових та емоційних реакцій батьків і дітей із комплексними порушеннями розвитку внутрішньо-сімейних стосунках; розвиток оптимальних форм поведінки в діаді «батьки-дитина», що сприяють формуванню їхніх адекватних взаємин.

Ключові слова: дизонтогенез, дитячо-батьківські взаємини, інфантилізм, безцінне ставлення, безумовна любов.

The article is devoted to the specifics of developing a program of psychological support for families raising children with complex developmental disorders for the purpose of correcting child-parent relationships. The birth of a child with health and developmental disorders is a catastrophic event for parents. Parents experience emotional, interpersonal, informational, existential, and social stress, which in many cases leads to disruption of family functioning. The theoretical-empirical studies of modern Ukrainian and foreign special psychologists and pedagogues revealed the current directions of correctional and educational work with children who have various forms of dysontogenesis, but there is still not enough information about psychological help for parents and other members of their families. The main features of child-parent relations in families raising children with complex developmental disorders are: a high level of authoritarianism in their upbringing, infantilization and emotional neglect, while children most often perceive their position in the family as alienated, feel anxious, connected with intra-family relations.

When developing a program for the correction of child-parent relationships in families raising children with complex developmental disorders, the goals and objectives of the program as a whole and each individual lesson were outlined, a step-by-step description of the program structure was given, the specific content of the program was revealed, and a procedure for diagnosing the effectiveness of psychocorrection was developed.

The purpose of the psychological support program for families raising children with complex developmental disorders is: modeling of harmonious child-parent relationships; reconstruction of real parent-child relationships; correction of inadequate behavioral and emotional reactions of parents and children with complex developmental disorders in intra-family relationships; development of optimal forms of behavior in the 'parent-child' dyad, which contribute to the formation of their adequate relationships.

Key words: dysontogenesis, child-parent relations, infantilism, valueless attitude, unconditional love.

УДК 159.937:94:246.3:159.91

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208>.

2023.53.25

Шевчук В.В.

к.психол.н.,

доцент кафедри психології та педагогіки

Національний університет «Полтавська

політехніка імені Юрія Кондратюка»

З кожним роком кількість дітей із тяжкими вродженими та набутими захворюваннями збільшується. Це пов'язано не лише з суто негативними чинниками, але й із такою позитивною тенденцією, як підвищення якості медичної допомоги матері та дитині, що значно знизило дитячу смертність і водночас поставило питання про забезпечення гідної якості життя врятованих дітей та їх сімей. Народ-

ження дитини з порушеннями здоров'я та розвитку стає для батьків катастрофічною подією та поштовхом, який запускає посттравматично-стресовий процес «переживання горя», що не дарма прирівнюється за інтенсивністю до переживань втрати близької людини. Батьки переживають емоційний, міжособистісний, інформаційний, ескзистенційний, соціальний стрес, що в багатьох випадках призводить

до порушення функціонування сім'ї. Склад родини, соціально-демографічні характеристики батьків, характер та ступінь порушень у дитини є чинниками, які зумовлюють якість функціонування сім'ї та рівень її функціональності. Аналіз різноманітних питань, що виникають у родинах із дитиною з вадами розвитку, викладено в працях багатьох авторів. У них висвітлено різноманітні аспекти складних процесів взаємодії дитини з оточенням, сприйняття малюка близькими та його формування як особистості. Засвідчено, що продуктивність розвитку дитини прямо залежить від здатності родини адаптуватись до свого нового статусу. Останнім часом з'явилися дослідження, які довели, що в ситуації народження та виховання дитини з порушеннями розвитку дитячо-батьківські відносини зазнають глибоких специфічних змін [2, с. 5].

Характерними ознаками сімей, які виховують дітей з відхиленням у розвитку, є:

1) батьки відчувають нервово-психічне й фізичне навантаження, утому, напругу, тривогу й невпевненість у майбутньому дитини (порушення тимчасової перспективи);

2) особистісні прояви й поведінка дитини не відповідають очікуванням батьків і, як наслідок, викликають у них роздратування, гіркоту, невдоволення;

3) подружні взаємини погіршуються й деформуються. Такі сім'ї частіше розпадаються;

4) соціальний статус сім'ї знижується: проблеми виникають не лише у внутрішніх взаєминах, а й у найближчому оточенні; батьки намагаються приховати факт порушення психічного розвитку в дитини та спостереження її у психіатра чи в інших медичних фахівців від друзів і знайомих – відповідно, коло позасімейного функціонування звужується;

5) поява «особливого психологічного конфлікту» як результату зіткнення з громадською думкою, яка не завжди адекватно оцінює зусилля батьків щодо виховання та лікування дитини;

6) поява почуття безнадійності, зниження самооцінки в батьків. У цих сім'ях чоловіки схильні звинувачувати дружину в народженні хворої дитини навіть у тих випадках, коли достовірно знають, що причина в них;

7) можливе формування рентних установок, за яких батьки не тільки не зацікавлені в перегляді діагнозу, але й вимагають підвищення соціального статусу дитини, сім'ї, очікуючи від суспільства тільки матеріальної підтримки.

Усі перераховані ознаки є деструктивними й можуть перешкоджати адаптації як самої дитини, так і її батьків [5, с. 92].

Основними особливостями дитячо-батьківських взаємин у сім'ях, які виховують дітей

із комплексні порушення розвитку, є: високий рівень авторитарності у їх вихованні, інфантилізація та емоційне нехтування, при цьому діти найчастіше сприймають своє становище в сім'ї як відчужене, відчувають тривогу, пов'язану із внутрішньо-сімейними взаєминами [6, с. 61]. Виявлені особливості враховувалися при розробці напрямків, цілей та завдань психокорекційної програми. Основні напрямки психокорекційної роботи з дитячо-батьківськими стосунками у сім'ях, які виховують дітей із комплексними порушеннями розвитку, полягають у наступних положеннях:

– формування позитивного та згуртованого образу сім'ї у дітей з комплексними порушеннями розвитку;

– розвиток позитивної самооцінки у батьків та дітей;

– навчання батьків прийомам безоцінної, приймаючої, демократичної взаємодії з дітьми;

– зниження рівня тривожності у дітей стосовно внутрішньо-сімейних взаєминах;

– підвищення рівня довіри батьків до дітей.

Складність та своєрідність проблеми дитячо-батьківських взаємин у сім'ях, які виховують дітей з комплексними порушеннями розвитку, потребує ретельного методологічного підходу до процесу психолого-педагогічної допомоги таким сім'ям. Розробка методологічних принципів як основних відправних ідей незамінна в теорії та практиці психологічної допомоги сім'ям з дітьми, які мають комплексні форми дизонтогенезу.

Надзвичайно важливим є *принцип особистісного підходу до дитини з комплексними порушеннями розвитку*. У процесі психологічної допомоги враховується не окрема функція чи ізольоване психічне явище, наприклад, низький рівень інтелекту, а особистість дитини загалом із її індивідуальними особливостями. Основоположник клієнт-центрованої терапії відомий американський психотерапевт, К. Роджерс виділив три основні напрями цього принципу: кожна особистість має безумовну цінність і заслуговує на повагу як таку; кожна особистість може бути відповідальною за себе; кожна особистість має право вибирати цінності та цілі, приймати самостійні рішення [3, с. 92]. Психолог повинен приймати будь-яку дитину та її батьків як унікальних, автономних індивідів, за якими визнається та поважається право вільного вибору, самовизначення, право жити власним життям.

Другий принцип – *це каузальний принцип*. Психологічна допомога дітям з комплексними порушеннями у розвитку має бути сконцентрована не на зовнішніх проявах вад розвитку, а на дійсних джерелах, що породжують ці відхилення. Реалізація цього принципу сприяє усуненню причин та джерел відхилень у психічному розвитку дитини. Складна ієрархія

взаємин між симптомами, їх причинами та структура дефекту визначає завдання та цілі психологічної допомоги [1, с. 52].

Третій принцип – це *принцип комплексності*. Психологічну допомогу можна розглядати лише у комплексі клініко-психолого-педагогічних впливів. Її ефективність значною мірою залежить від урахування клінічних та педагогічних факторів у розвитку дитини. Наприклад, психолог повинен володіти повною інформацією про причини та специфіку її захворювання, майбутню тактику лікування, терміни госпіталізації, перспективи медичної реабілітації. Окрім того, психолог повинен контактувати з медичним та педагогічним персоналом, використовувати педагогічні характеристики.

Четвертий принцип – *принцип діяльносного підходу*. Психологічна допомога має здійснюватися з урахуванням провідного виду діяльності дитини. Якщо це дошкільник, то у контексті ігрової діяльності, якщо школяр, – то у навчальній. Окрім того, необхідно орієнтуватися також на той вид діяльності, який є особистісно значущим для дитини. Це особливо важливо при роботі з дітьми з вираженими емоційними порушеннями. Ефективність психологічної допомоги належним чином залежить від використання продуктивних видів діяльності дитини.

Принципи психокорекційної роботи з дітьми, які мають порушення у розвитку, визначили цілі, завдання та принципи запропонованої нами програми корекції дитячо-батьківських взаємин у сім'ях з дітьми, які мають комплексні порушення розвитку.

Психокорекційний процес будувався з урахуванням низки конкретно-методичних психолого-педагогічних принципів: принцип єдності корекції та розвитку: корекційна робота ведеться на основі психолого-педагогічного аналізу внутрішніх і зовнішніх умов розвитку дитини з особливими освітніми потребами; диференційований підхід до особистісних особливостей батьків таких дітей та до самих дітей; принцип єдності діагностики та корекції розвитку передбачає, що завдання корекційної роботи можуть бути зрозумілі та поставлені тільки на основі діагностики та оцінки найближчого ймовірного прогнозу розвитку, що визначається виходячи із зони найближчого розвитку дитини [7, с. 280].

Під час розробки програми корекції дитячо-батьківських взаємин у сім'ях, які виховують дітей із комплексними порушеннями розвитку, було окреслено цілі та завдання програми в цілому та кожного окремого заняття, дано покроковий опис структури програми, розкрито конкретний зміст програми, розроблено процедуру діагностики ефективності психокорекції [4, с. 45]. Алгоритмізація програми дозволяє говорити про її відтворюва-

ність, ефективність запропонованої програми підтверджена у процесі апробації на базі Полтавського навчально-реабілітаційного центру Полтавської обласної ради, Полтавського закладу дошкільної освіти (ясла-садок) комбінованого типу № 6 «Дивограй» Полтавської міської ради та Гімназії № 15 Полтавської міської ради.

Як основні цілі психокорекційної роботи, з урахуванням виявленої нами специфіки дитячо-батьківських взаємин у сім'ях, які виховують дітей з комплексними порушеннями розвитку, ми виділили такі:

- переструктурування негативних особистісних установок батьків дітей зі складними формами дизонтогенезу (надання дитині більшої самостійності та взаємодії в родині; заохочення активності дитини у внутрішньосімейному спілкуванні);

- оптимізація характеру взаємин у сім'ях, які виховують дітей із комплексними порушеннями розвитку: (навчання батьків методам демократичного стилю взаємодії з дитиною та прийомам безоцінного ставлення);

- створення сприятливого психологічного клімату у сім'ях: підвищення довіри батьків до дітей; зниження рівня тривожності в батьків та дітей.

У зв'язку з цим психокорекційний процес у нашому дослідженні спрямовано вирішення наступних завдань:

1. Моделювання гармонійних дитячо-батьківських стосунків.

2. Реконструкцію реальних батьківсько-дитячих взаємин.

3. Корекцію неадекватних поведінкових та емоційних реакцій батьків і дітей із комплексними порушеннями розвитку внутрішньо-сімейних стосунках.

4. Розвиток оптимальних форм поведінки в діаді «батьки-дитина», що сприяють формуванню їхніх адекватних взаємин.

Психокорекційна робота з батьками, може містити в собі різні методики, серед яких особливе місце можуть посідати арт-терапевтичні. Ми вважаємо, що використання саме арт-терапевтичних методик у практиці роботи з сім'ями, які виховують дітей із комплексними порушеннями розвитку, з огляду на низку обставин, є оптимальним. Обґрунтування вибору методів корекційно-розвивального впливу ґрунтується на низці положень:

1. Цілі арт-терапевтичних методик – катарсис, зняття нервово-психічного напруження, моделювання позитивного психоемоційного стану, формування адекватного міжособистісного спілкування та самооцінки – відповідають цілям нашої програми психологічного супроводу батьків, які виховують дітей з комплексними порушеннями розвитку. Основними завданнями психокорекційного впливу на дитя-

чо-батьківські стосунки в таких сім'ях, з огляду на емпірично виявлені нами їхні особливості, є: корекція неадекватних емоційних реакцій батьків і дітей з комплексними нормами дизонтогенезу у внутрішньосімейних стосунках; розвиток комунікативних здібностей дітей, розвиток емпатичних здібностей у дітей та батьків, гармонізація їхньої самооцінки; зняття підвищеного рівня тривожності дітей у внутрішньосімейних стосунках, моделювання приймаючих, доброзичливих стосунків.

2. Засоби арт-терапії відповідають індивідуальним особливостям і можливостям групи батьків, які виховують дітей з комплексними порушеннями розвитку. Батьки досить активно беруть участь в арт-терапевтичних заняттях, оскільки характер завдань не викликає в них труднощів, а відчуття експертної ситуації, яке часто виникає в них, швидко минає. Процедура проведення психокорекційних занять засобами арт-терапії передбачає високий ступінь свободи учасників у процесі роботи.

3. Арт-терапевтичні методи є, на наш погляд, найбільш екологічними для психіки учасників психокорекційних занять. У процесі роботи не пропонуються «правильні» або «неправильні» думки, точки зору, здібності не оцінюються як «хороші» чи «погані», що дуже важливо в роботі з дітьми, тому що через свої обмежені можливості в реальному житті вони часто стикаються з невдачами, осудом і болісно реагують на оцінку. Батьки цих дітей так само насторожено ставляться до пропонованих їм психологічних послуг, оскільки в їхній свідомості професія психолога тісно пов'язана з експертизами стану їхніх дітей і, відповідно, має часто негативне забарвлення. Використання недирективних методів дає змогу змінити такий стереотип.

4. Використання арт-терапевтичних методів не потребує створення особливих умов для проведення занять (великих залів, складного технічного обладнання тощо). Що є актуальним у сучасних умовах роботи спеціальних освітніх закладів та реабілітаційних центрів.

Отже, існує низка переваг використання арт-терапевтичних методів як основних у психолого-педагогічній корекційній роботі з дітьми з комплексними порушеннями розвитку та їхніми батьками. Звісно, поряд із позитивними аспектами застосування цих методів є й негативні, такі як складності оцінювання ефективності арт-терапевтичного впливу в процесі проведення занять. Однак ми визнали за можливе використовувати саме арт-терапевтичні методики як основоположні при створенні авторської програми корекції дитячо-батьківських стосунків у сім'ях, які виховують дітей із комплексними порушеннями розвитку.

Під час розроблення психолого-педагогічної програми корекції дитячо-батьківських

стосунків у сім'ях із дітьми, які мають комплексні порушення розвитку, необхідно враховувати низку умов:

1. Найважливішою умовою під час планування та організації психокорекційної роботи з сім'ями таких дітей є врахування якісної своєрідності психічного розвитку дітей та кожного члена групи психокорекції.

2. Програма корекції дитячо-батьківських стосунків у сім'ях із дітьми, що мають комплексні порушення розвитку, спрямована на організацію психокорекції в реальних групах дітей та їхніх батьків (клас, сформована група).

3. Під час планування психокорекційної роботи передбачається проведення діагностичних заходів для оцінки ефективності її впливу.

4. Пропонована програма має задовольняти вимогам верифікації за змістом та ефективністю.

Під час планування й організації психокорекційної роботи із сім'ями дітей із комплексними порушеннями розвитку необхідно враховувати виявлену Н. Гладких, Г. Федоришин, Н. Кукурудзою, М. Мушкевич та В. Шевчук специфіку дитячо-батьківських стосунків. Відповідно до особливостей цих стосунків пропонуються напрями, принципи, цілі, завдання та методи психолого-педагогічної корекції. Відповідність виявлених проблем, напрямів психокорекційної роботи та її методів представлено в таблиці 1.

Результатом нашої роботи стала програма корекції дитячо-батьківських взаємин у сім'ях, які виховують дітей з комплексними формами дизонтогенезу, «Місто щасливого дитинства».

Програма спрямована на корекцію всіх сторін дитячо-батьківських відносин (емоційної, когнітивної та поведінкової) та створена з урахуванням специфічних особливостей цих відносин у сім'ях з розумово відсталими дітьми, виявлених нами в емпіричному дослідженні. Програма складається із 6 тематичних модулів:

1. Діагностика дитячо-народних відносин у сім'ях дітей, що виховують, з інтелектуальними порушеннями.

2. Моделювання умов сімейного виховання дітей із обмеженими можливостями.

3. Семінар: «Проблеми внутрішньосімейних взаємин».

4. Семінар: «Ефективні методи взаємодії у внутрішньосімейних стосунках».

5. Моделювання оптимальних умов внутрішньосімейної взаємодії між батьками та дітьми.

6. Діагностика ефективності психокорекційного на дитячо-батьківські відносини у сім'ях з дітьми, які мають комплексні порушення розвитку.

Напрями та методи психокорекційної роботи із сім'ями, які виховують дітей з комплексними порушеннями розвитку, залежно від виявлених особливостей внутрішньо-сімейних стосунків

Особливості дитячо-батьківських стосунків у сім'ях із дітьми, які мають комплексні порушення розвитку	Напрямок психолого-педагогічної корекції	Приклади методів і технік корекційного впливу
Високий рівень авторитарності у вихованні дітей з комплексними порушеннями розвитку	Навчання батьків прийомам безоціночної, приймаючої, демократичної взаємодії з дітьми	Вправа «7 умов щасливого дитинства»; аналіз батьками малюнка сім'ї, виконаного дітьми; семінар: «Ефективні методи взаємодії у внутрішньосімейних взаєминах»; спільна побудова моделі «Міста щасливого дитинства».
Інфантилізація батьками дітей із комплексними порушеннями розвитку	Підвищення рівня довіри батьків до дітей	Спільні ігри «Де заховано?», «Встаньте та поміняйте місцями ті, хто...»; обговорення та вирішення проблем у межах семінарських занять «Проблеми моєї дитини»; рольові ігри.
Емоційне заперечення дітей з комплексними порушеннями розвитку їхніми батьками	Розвиток позитивної самооцінки у батьків та дітей. Навчання батьків прийомам безоціночного та безумовного спілкування з	Релаксаційна вправа для батьків «Занурення в дитинство»; вправу «Передай посмішку та колу»; спільне створення та переструктурування моделі «Міста щасливого дитинства»; гра «Подорож містом щасливого дитинства»
Почуття відчуженості у дітей у внутрішньосімейній взаємодії	Формування позитивного, згуртованого образу сім'ї у дітей дітьми	Казки-театралізації «День народження Ведмедика» «Козеня сердиться»; вправу «Подарунок для близьких»; спільні з батьками ігри із створеною моделлю «Міста щасливого дитинства»: «Заселення міста» тощо.
Тривожність дітей при взаємодії з батьками	Зниження рівня особистісної тривожності у дітей у внутрішньосімейних відносинах	Релаксаційні вправи, спільне з батьками («рука в руці»)

Модулі включають від 1 до 4 академічних годин аудиторних занять і систему домашніх завдань. Загальна кількість годин, відведених для проведення психокорекційних занять, – 34. Розроблено програмний зміст та позначено ресурсне забезпечення програми.

Основним засобом корекції дитячо-батьківських відносин є створення моделі гармонійних відносин у сім'ях, які виховують дітей із комплексними порушеннями розвитку, що дозволяє усвідомити і батькам та дітям умови побудови адекватних взаємин між членами сім'ї, формування сприятливого психоемоційного внутрішньосімейного клімату. Грунтуючись на арт-терапевтичній техніці, ми пропонуємо використовувати як таку модель образ міста, «вулицями», «площами», «сквєрами» і «річками» якого є умовами успішних взаємин між батьками та їх розумово відсталими дітьми. Ця модель створюється учасниками групи корекції на початкових етапах у підгрупі батьків (підгрупа А) та у підгрупі дітей (підгрупа В), потім спільно моделюється «об'єднане» місто, яке кілька разів у процесі роботи видозмінюється. У ході створення цієї

моделі у групі дорослих усвідомлюються та переструктуруються непродуктивні особистісні установки батьків, обговорюються та вирішуються основні проблеми їхніх взаємин з дітьми.

Ми використовували музикотерапевтичні методики, казкотерапію, елементи когнітивно-поведінкової терапії. Такий еkleктичний підхід при побудові програми виправдовується надзвичайною складністю досліджуваної проблеми та специфічністю групи. Ми вважали за можливе використовувати у своїй роботі методи та прийоми різних психологічних напрямів і шкіл, спираючись насамперед на плановану ефективність тієї чи іншої вправи чи гри. Ми виходили з власного практичного досвіду роботи з дітьми, які мають комплексні порушення розвитку, та їхніми батьками та вже розроблених іншими авторами програм психокорекційної роботи із сім'ями дітей з обмеженими можливостями [8, с. 140].

У програмі «Місто щасливого дитинства» використовується безліч різноманітних прийомів, ігор та вправ. Більшість вправ спрямовано

відразу кілька завдань. Деякі завдання та ігри можуть, навпаки, переслідувати схожі цілі.

Пропонована програма спрямована на роботу з дітьми дошкільного та молодшого шкільного віку. Це зумовлено низкою обставин. По-перше, здебільшого діти з комплексними формами дизонтогенезу починають відвідувати спеціальні освітні установи із дошкільного та молодшого шкільного віку: відповідно, пропонуючи програму, спрямовану працювати з дітьми саме цього віку, ми розширюємо діапазон її застосування. По-друге, з погляду характеру взаємовідносин у їхніх сім'ях до цього періоду – вже досить сформований, але є не жорстко стереотипний, отже, програма може бути досить ефективна. По-третє, діти з комплексними вадами розвитку даного віку здатні розуміти прості ігрові інструкції, мають елементарні навички поведінки в соціумі, відповідно, можлива організація групових занять з ними та їхніми батьками.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гладких Н.В. Актуальні проблеми навчання та виховання дітей з комплексними порушеннями розвитку в Україні. *Науковий часопис імені М.П. Драго-*

манова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 2014. № 26. С. 52–57.

2. Кукуруза Г.В. Психологічна модель раннього втручання: допомога сім'ям, що виховують дітей раннього віку з порушеннями розвитку : монографія. Харків : Точка, 2013. 244 с.

3. Мушкевич М.І. Психологічний супровід сім'ї з проблемними дітьми. *Психологія: реальність і перспективи.* 2013. Вип. 1. С. 91–94.

4. Набільська Г. 15 хвилин для нас: діти + батьки. Київ : Колесо життя, 2021. 198 с.

5. Федоришин Г.М. Народження дитини з відхиленнями в рлохвитку як ненормативна криза сім'ї. *Молодий вчений.* 2015. № 5(20). Ч. 4. С. 91–94.

6. Шевчук В.В. Батьківське ставлення до дітей з комплексними порушеннями розвитку. *The scientific heritage.* 2021. № 71. С. 61–65.

7. Hodapp R.M. Families of persons with Down syndrome: New perspectives, findings, and research and service needs. *Mental Retardation and Developmental Disabilities.* 2007. № 13. P. 279–287.

8. Hintermair M., Sarimski K. Sozial-emotionale Kompetenzen hörgeschädigter Kleinkinder. Ergebnisse aus einer Studie mit zwei neueren Fragebogeninventaren für das 2. und 3. Lebensjahr. *Zeitschrift für Kinder- und Jugendpsychiatrie und Psychotherapie.* 2017. No. 45(2). Pp. 128–140.